

2. Brachmann H. Rekonstruktion einer frühgeschichtlichen Altlandschaft. Mit Hilfe archäologischer, namenkundlicher und historischer Quellen / H. Brachmann // *Onomastica Slavogermanica*. – XII (1979). – S. 75-88.
3. Kaestner W. Niederdeutsch-slawische Interferenzen / W. Kaestner // *Handbuch zur niederdeutschen Sprach- und Literaturwissenschaft*. – Berlin, 1983. – S. 678-729.
4. Knipf-Komlósi E. Aspekte des deutschen Wortschatzes. Ausgewählte Fragen zu Wortschatz und Stil / E. Knipf-Komlósi, R.V. Roberta, B. Csilla. – Bölcsész Konzorcium, 2006. – 273 S.
5. Polenz P. Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart / P. Polenz. – Bd. I. – Berlin ; New York, 1991. – S. 241.
6. Schippan Th. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache / Th. Schippan. – Leipzig: Bibliographisches Institut, 1987. – 307 s.

The article deals with the features of borrowings in the Slavic vocabulary and its development and functioning in German, the research also reveals linguistic and extra linguistic factors that influence on formation of the German lexicon. Borrowing of foreign words is the objective and historical process which is defined by permanent and various contacts between nations. The most borrowed words are included into an active vocabulary consumption and occupy an operating place in lexical composition of language, that adopted them, enriching vocabulary and expressive linguistic devices.

Keywords: borrowing, place name (toponym), Slavic word, diachronic aspect, vocabulary, onym.

Отримано: 04.10.2016 р.

УДК 811.161.2'373:398

С. А. Шуляк

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

КОНЦЕПТИ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ УКРАЇНЦІВ У ТЕКСТАХ ЗАМОВЛЯНЬ (на основі лінгвістичних ідей І. Огієнка)

У статті досліджено концепти мовної картини світу українського народу, що відображені у текстах замовлянь. Розглянуто язичницький і християнський сегмент у сакральному тексті на основі мовознавчих ідей Івана Огієнка. Визначено особливості функціонування лексем на позначення етнокультури та вплив символічних образів на розкодування семантики текстів українських народних замовлянь. Охарактеризовано першорядну роль магічно-впливової функції мови на архаїчних етапах мовотворення.

Ключові слова: концепт, мовна картина світу, магічний текст, символ, лексема, українські замовляння.

Вивчення магічних текстів замовлянь у лінгвоконцептологічному вимірі є актуальним напрямком сучасної мовознавчої науки. У мові фольклору, зокрема архаїчних текстів замовлянь, відзеркалено і накопичено концепти мовної картини світу народу.

Специфіку сакральних текстів вивчають Т.П. Вільчинська, М.О. Єлісова, В.В. Жайворонок, О.В. Климентова, О.С. Колесник, В.І. Кононенко, П.В. Мацьків, Ю.Л. Мосенкіс, В.В. Німчук, І.Г. Павлова, О.Р. Петренко, О.М. Самусенко, А.С. Слухай, Н.В. Слухай, Л.В. Струганець, О.В. Тищенко, М.В. Філіпчук та ін.

І.І. Огієнко зазначає, що «мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові – наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання» [1, с.126].

В.В. Жайворонок досліджує знаки української етнокультури та звертає увагу на те, що серед численних етносимволів, які фіксує як національна культура взагалі, так і через відповідні мовні одиниці національна мова як важливий складник першої, вирізняється величезне коло етнокультурних концептів на позначення констант народної культури [2, с.670].

Словник української мови подає таке значення концепту – поняття та його зміст; зміст слова, передусім культурний [3, с.458]. Поняття «картини світу» трактується по-різному в певних галузях науки, звідси і терміни «художня картина світу», «філософська», «релігійна» тощо. Якщо ж брати до уваги, що «картина світу» є однією з форм людського знання, то вона співвідноситься з такими формами знання, як «світогляд», «філософська форма знання», «наукова теорія», «наукова картина світу» [4, с.101].

В.В. Жайворонок вказує, що «картина світу – це те, що йде передусім від людини, плід її сприйняття, фантазій, мисленневих процесів і перетворювальної діяльності. Всесвіт як всеохопний світ є для людини всеосяжним предметом пізнання. Разом з тим світ – це й сама людина, коли йдеться про внутрішні її світовідчуття, переживання, розумову діяльність, невіддільну від мови як способу організації інформації про сам світ, а ширше – всесвіт» [5, с.51].

Концептуально значущі елементи картини світу, відбиті в мовній формі, розкривають сторони свого значення завдяки семантичному аналізу [6, с.28].

Замовляння є пам'ятками давньої праслов'янської віри [7, с.3], а щоб текст допоміг і зберіг магичну силу, його треба запам'ятати відразу ж, не перепитувати і ні в якому разі не записувати – повністю втрачається духовна сила [7, с.17]. Такі магичні практики беруть початок з того періоду, коли людина була тісно пов'язана з природою. Наш народ не все відкинув з своєї давньої віри, що власне до давньої віри своєї скоро прищепив він кращі ідеї християнства [8, с.68]. І. Огієнко зазначав, що для вивчення старої української віри маємо бездонне й надзвичайно цінне своє джерело, джерело, що доступне для вивчення й сьогодні: це залишки колись величного селянського побутового обряду [8, с.32].

Мета нашої статті – дослідити концепти мовної картини світу українського народу на матеріалі текстів замовлянь, беручи за основу мовознавчі ідеї Івана Огієнка та сучасних науковців. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: визначити особливості функціонування лексем на позначення етнокультури та вплив символіобразів на розкодування семантики текстів українських народних замовлянь; розглянути язичницький і християнський сегмент у сакральному тексті; охарактеризувати першорядну роль магично-впливової функції мови на архаїчних етапах мовотворення.

Розглянемо у текстах українських замовлянь такі концепти: *престол, риза, міст, меч, лава, поріг, таємна вечеря, камінь-олтар, амінь*.

Приклади замовлянь передаємо в тих мікроконтекстах, у яких вони трапляються в аналізованому матеріалі.

В.В. Жайворонок зазначає, що *престол* – найсвятіше місце в церкві; знаходиться посередині вівтаря, перед Царськими вратами; перед ним священник провадить службу Богу; а стіл на покуті в світлиці називаємо *хатнім престолом*; над ним в куті висів божник, за ним збиралася родина, гостина, відзначалися сімейні урочистості, провадилися обрядодії [2, с.479]. Зауважимо, що українські замов-

ляння, які мають у своєму складі лексеми на позначення християнських понять, часто містять концепт *престол*. І ця лексема є текстотворчою для більшості замовлянь переляку, наприклад: *На синьому морі, на білому камені престол стоїть, на престолі – Матір Божжа читає. Прийшов до неї Ісус Христос. – Покинь, Матір Божжа, читай, підем хрещеному, молитвеному (ім'я) переляк вимовляють* [7, с.20]; *На морі білий камінь лежить, на камені – престіл стоїть, на престолі – Ісус Христос сидить і причитає, од раба Божого (ім'я) ляк вимовляє, викликає, на морі відсилає* [7, с.21]; *Не від мене поміч – від Господа Бога поміч! Всі святі на престолі стояли, своїм духом подихали. Другим, луччим часом, дай, Боже, і мені на престолі стояти, Божим духом подихати* [7, с.33].

Як відомо, замовляння включають в себе різні засоби для створення психологічної атмосфери, яка впливатиме на позитивний результат, серед яких слово є найпродуктивнішим. З цього погляду заслуговує на увагу концепт *риза* – верхнє вбрання священника, яке вдягають під час богослужіння [2, с.499], що в замовному тексті, спрямованому на лікування людини від переляку має терапевтичний ефект: *Приходить до нього Божжа Мати, приносить святушю ризу, вкриває, вона злого духа не боїться* [7, с.23]. Дійсно, Божжа Мати приносить «святушю ризу» (звернімо увагу на промовистий епітет) і вкриває нею хворого, передаючи відчуття тепла і захищеності. Що ще може більше переконати людину у можливості видужання?

Особливою продуктивністю функціонування відзначається у текстах українських народних замовлянь концепт *міст* (зменшене – *містож*; зменшено-пестливі – *місточок, мостонько*) – споруда для переїзду, переходу через річку, яр, дорогу і т. ін.; уособлює символічне значення того, що з'єднує або роз'єднує когонебудь; міст передусім символізує душевний зв'язок, кохання між людьми, шлях до коханого чи коханої [2, с.367]. В аналізованих замовляннях по мосту йдуть святі, як-от: *Пресвятая Богородиця йшла мостом, з Ісусом Христом. Здибає її Петро й Павло. – Куди йдеши? – До родженого, молитвеного (ім'я) переляк вимовляти, визивати, переляк викликати, навій вимовляти, навій викликати, пристрїт вимовляти, пристрїт визивати* [7, с.23], які зустрічаються на ньому і ведуть діалог.

Калиновий (кленовий, камінний, кам'яний, золотий) міст – уживаються як народнопоетичний символ незворотнього шляху прожитих років; в обрядовому фольклорі калинові, кленові й золоті мости згадуються як *небесні мости* у зв'язку з Паном-Господарем (очевидно, ще з дохристиянським богом, можливо, Білобогом); по них у господарський двір на сімох стовпах і з золотими ворітьми по золотих і калинових мостах приходять у гості богиня Сонце, можливо, дочка Господаря; за народними повір'ями, коли Бог-Творець відчиняє небесну браму, то через неї по калиново-кленово-сонячному мосту приходять до людей весна, чарівна богиня Леля; золоті й калинові мости – то хмари, веселка і сонячне проміння: такими мостами могла бути райдуга (дуга в рай); калиновий міст – це міст єднання, дівочтва, що веде до щасливого шлюбного життя [2, с.367-368]. У замовляннях трапляються *золоті мости* (прикметник *золотий* передає позитивно-емоційний зміст лексеми *міст*, тобто семантика кольору співзвучна з високою оцінкою, відчуттям чогось важливого і коштовного), як-от: *Святая мати Божжа! Йде Мати Божжа з золотим хрестом, золотим мостом. Стрїчає її Ісус Христос. – Куди йдеши, Мати Божжа? – До родженого, народженого раба Божого (ім'я), бо в нього переляк, у нього перелячище, і переполох, і переполошище, і вроки, і урочище, і подуманий, і насляний, і вітряний* [7, с. 20]; *калинові мости* у текстах на кшталт: *Ішов Господь лісом, калиновим мостом. – Не думав я йти, а думав йхати на рижому осляті хрещеного (ім'я) чорного горя стишати. Лист осипається, а корінь чорного горя унічтожається. А Ісус Христос на муки йшов, од цього*

горя вмирав, таких дуи злюбляв. Премудрії дєви, ви в рай поселились, од невірних двері затворились. Узяв янгол чашу і йшов за Спасителем, йому путь не страшна з Господом Богом, з поміччю його [7, с.25-26]; *Ишла Мати Божжа калниовим мостом, під'язана золотим тростом, ишла вона, шагала і сорок святих у поміч визвала: «Сорок святих, великих мучеників, станьте мені в помочи раба Божого (ім'я) рятувати, од злої бешихи спасати»* [7, с.36].

Особливо вирізняється сполучення сребристій міст у замовлянні: Я іду **сребристым мостом** / Із Ісусом Христом. / Сонце в очах, / Місяць у плечах, / Зіркі до мене збіжаться, / Вони нікого не бояться [7, с.43]. Колоративи є засобами прямої номінації, тобто відображенням навколишнього світу в усьому його різноманітті, і засобами відображення складних асоціативних зв'язків, що є результатом мислительної діяльності як відображенням суб'єктивного ставлення людини до світу через почуття та емоції, котрі виступають своєрідною формою відображення дійсності [9, с.15].

Концепт **меч** у мовній картині світу українців – це старовинна холодна зброя у вигляді двосічного прямого довгого клинка з рукояткою; меч був емблемою суду, символом князівської влади; на мечі присягалися; разом з тим у народній символіці меч символізує війну, підступність, віроломність [2, с.361]. Магічні тексти замовлянь характеризують **меч** як засіб боротьби з хворобою, наприклад: *Першим Божим разом допоможіть мені, поблагословіть мені, породженому, молитвенному (ім'я) підвій вимовляти. Чи ти з вітру, чи ти з пристриту, чи ти заспаний, чи ти водяний, чи ти забродяний, чи ти занедбаний, чи ти запитяний, чи ти зайдяний, чи ти з недобрих людей, чи ти з поганих очей, чи ти пекучий, чи ти стригучий, і не печи, і не стригаї, і тухлятиною не жени. Я тебе викликаю, я тебе визиваю, і **мечем присікаю**, і Божими словами вимовляю, і Божим духом подихаю* [7, с.24]. Зазначимо, що **присікати** – «перерізати; перерубати; покласти край, припинити»; – очевидно, запозичення з церковнослов'янської мови [10, с.576] у замовлянні може вказувати на реальні дії знахаря, коли він бере ніж і легенько торкається ним хворого місця (якщо цього потребує обряд). Зустрічаємо тексти замовлянь, у яких **меч** несе загрозу для самої людини, функціонуючи у словосполученні **меч кривавий**, від якого просять захисту, як-от: *Святий Господи, хрестом, знаменієм, прикрий, Господи, своєю рукою, від **меча кривавого**, від вогню чаруючого, від кулі летючої* [7, с.44].

Особливою виразністю позначено образи **лави** – дошки або кілька дощечок на стоянах (іноді – прикріплені до стіни), на яку сідають, кладуть або ставлять що-небудь; лави стояли звичайно у великій сільській хаті (світлиці) по боках від покутя, попід стінами обабіч стола; на них сідали до столу, інколи спали, а також клали небіжчиків перед останньою дорогою; коли гість заходив у хату, його запрошували сідати на лаві до столу як вияв особливого пошанування [2, с.326] і **печи** як символу материнського першопочатку, непорушності родини, неперервності життя, рідної хати, батьківщини; здавна стала ритуальною, культовою як родинний вівтар, де знаходяться боги родинного вогнища [2, с.456], що найбільш продуктивно функціонують у замовлянні від ворогів: *Лаво-лаво, щоб було моє право, а ти, **пич**, замкни усім моїм ворогам річ. Як мертвий не кидає ні руками, ні ногами, щоб мої вороги ні рота не роззявляли, ні очей не витріщали* [7, с.38]. З цього приводу актуальним є твердження Івана Огієнка про те, що «мова – це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. В такому разі мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного я...» [1, с.126].

Концепт **поріг** – споконвіку – це границя хати, за якою був уже чужий світ, чужий бог (звідси переосмислення порога як початку чого-небудь або крайньої

межі чогось); поріг з дохристиянських часів відігравав велику роль у ритуальних обрядах (на весіллі, на похоронах); під порогом, здавна вірили, перебувають духи предків, які охороняють родину [2, с.470]. Дійсно, слушною є думка І.І. Огієнка про те, що пізніше, коли народ наш до певної міри таки засвоїв собі головні основи християнства, він, проте, не кинув і старої своєї віри, особливо дрібніших рис її, і витворив цікаве особливе двовір'я: поєднання християнства з своєю давньою вірою, залишки якої ще й сьогодні скрізь знаходимо в нашого народу [8, с.64-65]. Так і в текстах українських замовлянь прослідковується таке двовір'я, наприклад: *Добрий день, пороги! Я не прийшла, а приїхала чорним волом, стала перед вашим столом. Щоб ваші зуби і язика стали проти мене, хрещеної, колом [7, с.40]. Господи, благослови мене і дітей моїх у хаті та на порозі. Мати Божа! Благослови мене і дітей моїх на дорозі. Відкрий мені двері в поріж. Пошли Христа-спасителя, у всіх церквах поклонителя, для моїх ворогів побідителя [7, с.40]. Заступи мене, Господи, в домі і в дорозі, і на чужому порозі [7, с.40]. Через поріж переступаю, / Гадюкою виповзаю, / Всім ворогам рот закриваю [7, с.40]; Божа Мати, стань на порозі, помози мені в дорозі, Ісус Христос зустрічай, а вся нечисть із дороги звертай! Ангел з неба, доведи куди треба!* [7, с.40].

Тасмна (Тайна) вечеря – за Біблією, остання пасхальна трапеза Ісуса Христа зі своїми учнями напередодні розп'яття у Страсний (Чистий, Великий) четвер в ознаменування заповіданої пророком Мойсеєм Пасхи; на ній було встановлено таїнство причастя (євхаристії); з часом стала ритуальною в кожній християнській родині й називається Страсною; готували певний набір страв; поминали також покійників [2, с.82]. У текстах українських замовлянь спостерігаємо мотив недопущення до тайної вечері («трех товаришів»), що забезпечує людині охорону від злих духів, наприклад: *Скакали гачі-гачі до місяця, до неба. Як не могли гачі-гачі доскочити до місяця, до неба, аби так не могли злі духи до мене приступити. Скакали гачі-гачі до місяця, до неба, і загадали на морю гніздо увити. Як вони не змогли на морю гніздо увити, аби так не змогли злі духи до мене приступити. Риба в морі, дуб у полі, а медвідь у лісі. Як то три товариші не могли сі зійти до тайного столу тайну вечерю вечеряти, аби так злі духи не змогли до мене приступити* [7, с.41].

Замовляння на кшталт: *Встану я, раб Божий (ім'я) вранці-рано, вмиюся водою джерельною, обітруся Господньою пеленою і помолюся я Спасу-оборонцю, Матінці Пресвятій Владичиці, Пресвятій Богородиці. На морі-океані, на річці Йордані, на камені-олтарі стоїть Матінка Пресвята Богородиця, біля неї сімдесят сім ангелів, сімдесят сім архангелів. Перший ангел – Михайл-архангел, другий ангел – Гавриїл-архангел, третій ангел – Кузьма-Дем'ян. Не чіпайте мене, раба Божого (ім'я), не приставайте до мене, а йдіть всі уроки та корчі із дверей у двері, із воріт у ворота, по мохах, по болотах на далекі покоси. Амінь!* [7, с.45] має у своєму складі камінь-олтар. Дійсно, алатир – прадавній символ присутності Бога; символізує єдність з божеством через жертвоприношення і вдячність Усвишньому; алатир, латир, алтар, олтар, волтар, алатар, вівтар – це священний «живий камінь», що лежить далеко на сході, у вирії; на ньому росте Дерево життя; з-під каменя по всьому світі поширюється безліч живих пагонів, від нього течуть цілючі ріки; на ньому завжди горить Живий вогонь, до якого боги приносять свої палкі молитви заради миру, сучасного та майбутнього життя людей [11, с.8]. У наведеному вище прикладі тексту замовляння кінцівка має стверджувальне слово амінь, яке є таким і в молитвах, «проголошуване на підтвердження і закріплення істини» [11, с.9].

Отже, мова українських народних замовлянь утілює один із сегментів мовної картини світу українців. Сакральні тексти замовлянь поєднують язич-

ницьку і християнську лексику. Концепти мовної картини світу представляють лексеми на позначення елементів етнокультури та релігійних понять, що набули символічних значень. Розкодування семантики текстів українських народних замовлянь доводить першорядну роль магічно-впливової функції мови на архаїчних етапах мовотворення. Подальші дослідження стосуватимуться лексикографічного опису художніх засобів мови замовлянь.

Список використаних джерел:

1. Огієнко І.І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу / І.І. Огієнко. — К.: Довіра, 1992. — 141 с.
2. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В.В. Жайворонок. — К.: Довіра, 2006. — 703 с.
3. Словник української мови / кер. В.В. Німчук та ін.; відп. ред. В.В. Жайворонок. — К.: ВЦ «Просвіта», 2012. — 1320 с.
4. Форманова С.В. Ключові слова у мовній картині світу Михайла Коцюбинського : дис. ... канд. філол. наук / С.В. Форманова. — Одеса, 1999. — 178 с.
5. Жайворонок В.В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення / В.В. Жайворонок // Культура народів Причорномор'я. — Сімферополь, 2002. — №32. — С. 51-53.
6. Голобородько К.Ю. Лінгвістичний статус концепту / К.Ю. Голобородько // Культура народів Причорномор'я. — Сімферополь, 2002. — №32. — С. 27-29.
7. Словесна магія українців / упоряд. В. Фісун. — К.: Вид-во «Бібліотека українця», 1998. — 103 с.
8. Огієнко І.І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви : у 2 т. / І.І. Огієнко. — К.: Україна, 1993. — Т. 1-2. — 284 с.
9. Матеріали та методичні рекомендації до спецкурсів з ідіостилістики / упорядн. Л.В. Шулінова. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. — 45 с.
10. Етимологічний словник української мови / уклад.: Р.В. Болдирев та ін.; ред. тому: В.Т. Коломієць, В.Г. Скларенко. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 4. Н — П. — 656 с.
11. Войтович В.М. Українська міфологія / В.М. Войтович. — К.: Либідь, 2005. — 664 с.

The article investigates the concepts of the language map of the world of Ukrainians which are expressed by the texts of spells. We analyzed pagan and Christian segment in the sacral text based on the linguistic ideas of Ivan Ohienko. Wedefined the peculiarities of functioning of the lexemes denoting eth no culture and the influence of symbols and images in order to decode the semantics of the texts of Ukrainian folk spells. The main role of magic and influential function of the language on the archaic stages of language-building is characterized.

Key words: concept, language map of the world, magic text, symbol, lexeme, Ukrainian spells.

Отримано: 08.10.2016 р.